

СУЧАСНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ВИМОГИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИХОВАТЕЛІВ ДНЗ

У статті представлено сучасні вимоги до професійної діяльності вихователя. На основі наукових досліджень проаналізовані різні конструкції вимог до професійної діяльності педагога. Розглянуто професійно значущі якості особистості педагога. Визначено функції та структуру професійної діяльності вихователя дошкільного закладу.

Ключові слова: педагогічна майстерність, педагогічний професіоналізм, педагогічна культура, готовність до педагогічної діяльності, педагогічна техніка, педагогічні здібності, професійно значущі якості педагога.

В статье представлены современные требования к профессиональной деятельности воспитателя. На основе научных исследований проанализированы различные конструкции требований к профессиональной деятельности педагога. Рассмотрены профессионально значимые качества личности педагога. Определены функции и структура профессиональной деятельности воспитателя дошкольного учреждения.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, педагогический профессионализм, педагогическая культура, готовность к педагогической деятельности, педагогическая техника, педагогические способности, профессионально значимые качества педагога.

Modern requirements to educator's professional activity are determined in the article. Different constructions of requirements to teacher's professional activity based on the scientific researches are analyzed. Meaningful qualities of teacher's personality are considered professionally. Functions and structure of preschool educator's professional activity are determined.

Key words: pedagogical trade, pedagogical professionalism, pedagogical culture, readiness to pedagogical activity, pedagogical technique, pedagogical capabilities, professionally meaningful qualities of teacher.

Постановка проблеми. Особливості розвитку та формування готовності майбутнього вихователя ДНЗ до професійної діяльності є надзвичайно актуальною проблемою, оскільки жодна інша професія не ставить таких вимог до людини, як професія педагога, вчителя, вихователя. Вихователь дошкільного навчального закладу є головною постаттю. Саме від його професійності залежить інтелектуальне, духовне, соціальне, емоційне становлення особистості дітей дошкільного віку.

Безперечно, ефективність роботи освітніх навчальних закладів залежить не лише від програм навчання і виховання, а й від особистості педагога, його взаємин із дітьми та професіоналізму. Кожен талановитий, висококваліфікований, вдумливий педагог поєднує у своїй практиці загальнотеоретичні досягнення педагогіки, власний досвід, особистісні переваги та особливості дітей, з якими він працює. Жодна найдосконаліша теорія не може дати вичерпної відповіді, яким бути педагогу, але вона є основою, на яку повинен опиратися навіть найобдарованіший із них.

Нова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» змінює вимоги до професійної підготовки майбутнього вихователя. Сучасний педагог є ініціатором власної активності – практичної діяльності, спілкування, поведінки, пізнання, а також здатним до самовдосконалення [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підготовка майбутніх вихователів ДНЗ до професійної діяльності набула свого розвитку наприкінці ХХ століття і спрямована на фізичний, психічний і соціальний розвиток дітей дошкільного віку.

Про необхідність підвищення професійної підготовки майбутніх педагогів з дошкільного виховання наголошується в законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту», пріоритетних напрямках Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті, Коментарі до Базового компонента дошкільної освіти в Україні та інших програмних документах.

Проблемі професійної підготовки вихователів присвячено багато досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів. Теоретичні та методологічні основи даної проблеми відображені у працях таких класиків педагогічної науки, як Я. Коменський, К. Ушинський, С. Русова, В. Сухомлинський. Щодо сучасних педагогів, то означену проблему розглядають Л. Артемова, І. Бех, А. Богуш, О. Богініч, Л. Божович, Е. Вільчковський, Л. Калмикова, О. Кононко, Т. Люріна, А. Алексюк, О. Мороз та ін. Названими науковцями визначено зміст, етапи, компонентний склад професійно-педагогічної підготовки та запропоновано різні моделі її реалізації.

Проблемі формування якостей особистості педагога сприяли дослідження Б. Ананьєва, Ю. Бабанського, І. Беґа, В. Богословського, О. Бодальова, Л. Божович, Ф. Ґоноболіна, Е. Зеєра, І. Зимньої, В. Ільїна, Є. Клімова, Ґ. Костюка, Н. Кузьміної, О. Леонтьєва, К. Платонова, В. Семіченко, І. Харламова та ін., в яких стверджується, що якості особистості виражаються в органічній єдності її потреб, свідомості, знань, емоційно-вольової сфери та практичних дій, спрямованих на особистісне та професійне становлення. Професійні особистісні якості як складову професіоналізму, майстерності, культури, творчості педагога розглядають О. Бондаревська, В. Гриньова, І. Зязюн, І. Ісаєв, А. Капська, Н. Кічук, Л. Кондрашова, А. Маркова, Л. Мітіна, Є. Рогов, С. Сисоєва, В. Сластьонін, І. Юсупов та ін.

Ряд публікацій вітчизняних дослідників яскраво ілюструє, що підготовка педагога дошкільного фаху насамперед повинна відповідати вимогам сучасності, адже це – перша освітня ланка, від якої залежить рівень освіченості

і вихованості майбутнього покоління. Вона має свою специфіку, ґрунтується на основних дидактичних закономірностях побудови процесу фахової підготовки у вищому навчальному закладі.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що єдина точказору в розумінні комплексу й сутності професійних особистісних якостей майбутнього педагога-вихователя на сьогодні відсутня. Так, якості особистості, необхідні для успішного виконання професійної діяльності, називають професійними О. Гура, В. Ройлян; професійно значущими – Ю. Бабанський, А. Борисюк, В. Гриньова, С. Гончаренко, І. Зязюн, Ю. Кулюткін, А. Маркова; професійно-особистісними – В. Вітюк, Ф. Гоноболін, Л. Мітіна; особистісними – Є. Клімов, О. Пехота, І. Підласий.

Мета статті – теоретично обґрунтувати сучасні психолого-педагогічні вимоги до професійної діяльності вихователів ДНЗ.

Виклад основного матеріалу. Демократизація суспільства, реформування, модернізація освіти висувають перед дошкіллям нові завдання та вимоги.

На сьогодні стратегічними завданнями вищої освіти в Україні є:

- готувати розвинену, самостійну, самодостатню особистість, яка б керувалася в житті власними переконаннями й самостійним свідомим аналізом;
- готувати людину, здатну сприймати зміни, творити їх, розцінювати змінність як органічну складову власного способу життя;
- учити самостійно навчатися, оволодівати новою інформацією, виробити в студента життєво важливі для нього компетенції [4].

Вимоги до професійної діяльності вихователя – це імперативна система професійних якостей, які визначають успішність педагогічної діяльності. Вчені пропонують різні конструкції вимог до професійної діяльності педагогів: педагогічної (професійної) майстерності, педагогічного професіоналізму, педагогічних здібностей, педагогічної культури, готовності до педагогічної діяльності, педагогічної творчості.

Педагогічну майстерність Н. Кузьміна, М. Кухарев, О. Щербаков тлумачать як найвищий рівень педагогічної діяльності, як комплекс властивостей особистості педагога, що забезпечує високий рівень самоорганізації педагогічної діяльності, розуміють як синтез наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва й особистих якостей педагога. Вони виокремлюють наступні складові педагогічної майстерності: гуманістичну спрямованість діяльності, професійну компетентність, професіоналізм, педагогічні здібності, педагогічну техніку. Критеріями педагогічної майстерності є гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість.

Наукове тлумачення терміна «педагогічний професіоналізм» ми знаходимо у багатьох сучасних дослідників проблем педагогічної освіти, професійної діяльності, підготовки і перепідготовки вчителя, зокрема І. Багаєва, Н. Кузьміної, А. Маркової, Л. Мітіної, О. Міщенко, З. Равкіна, Є. Рогова, В. Синенко, В. Сластьоніна та ін.

Отже, *педагогічний професіоналізм педагога* – це сукупність психофізіологічних, психічних та особистісних змін, що відбуваються в людині у процесі оволодіння знаннями та довготривалої діяльності і забезпечують якісно новий, вищий рівень вирішення складних професійних завдань[7].

Педагогічний професіоналізм передбачає набір професійних властивостей та якостей особистості педагога, що відповідають вимогам педагогічної діяльності. Педагог повинен володіти широким арсеналом інтелектуальних (кмітливість, професійне спрямування сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, прояв та розвиток творчих здібностей дітей), моральних (любов до дітей, віра в їх можливості та здібності, педагогічна справедливість, вимогливість, повага до вихованця — все, що складає основу професійної етики педагога) та духовних засобів (основа його загальної та педагогічної культури), що забезпечують педагогічний вплив на вихованця.

Проблемі формування *педагогічної культури* присвячені роботи А. Барабанщикова, І. Беха, Є. Бондаревської, М. Букач, О. Гармаш, І. Зязюна, В. Зелюк, О. Рудницької та ін.

Дослідники визначають педагогічну культуру як професійну культуру, гармонію педагогічного мислення та творчої діяльності, що сприяють якісній організації навчального процесу. Її складовими є мислення, почуття, спілкування, поведінка, зовнішній вигляд, моральна зрілість та ін.

Для педагогічної культури характерними є інтелект, гуманізм, широкий кругозір, інтелігентність, толерантність, здатність до творчості. Педагогічна культура дозволяє викладачеві піднятися до вершин професійної майстерності.

Вершиною педагогічної культури педагога є постійна спрямованість до педагогічного, методичного, морального та духовного самовдосконалення.

До складових педагогічної культури педагога відносять: ерудицію (загальну та наукову), культуру спілкування, культуру мовлення, педагогічну етику, духовне багатство, прагнення до самовдосконалення.

Готовність до педагогічної діяльності є об'єктом наукового інтересу таких учених, як А. Алексюк, Л. Артемова, І. Бех, А. Богуш, О. Богінч, Л. Божович, Е. Вільчковський, Л. Калмиков, О. Кононко та ін.

У теорії педагогічної освіти досить часто якість професійно-педагогічної підготовки майбутнього педагога розглядається через поняття «професійна компетентність», яке використовується паралельно з поняттям «готовність до педагогічної діяльності». Взагалі, характеризуючи одну й ту ж проблему, означені педагогічні категорії мають особливі змістові відтінки й вживаються в різних контекстах.

Так, готовність до педагогічної діяльності визначається як характеристика потенційного стану педагога, дотичного до його професійної діяльності. Під готовністю розуміють озброєність людини необхідними для успішного виконання дій знаннями, вміннями та навичками. Виникає в результаті певного досвіду людини, заснованого на формуванні його позитивного ставлення до означеної діяльності, усвідомленні мотивів і потреби в ній, об'єктивації її предмета та способів взаємодії з ним.

Аналіз джерел дозволив не лише виокремити компоненти готовності майбутнього педагога до педагогічної діяльності (когнітивний, практичний, особистісний), а й визначити змістовні характеристики компонентів.

Таким чином, змістовими характеристиками когнітивного компонента готовності до самостійної творчої діяльності вважаються: знання особистісно зорієнтованих педагогічних технологій розвитку творчої особистості; дидактичні знання організації навчально-виховного процесу, спрямованого на творчий розвиток його суб'єктів; знання форм і методів стимулювання творчої діяльності; знання діагностики й розвитку творчих потенційних здібностей до діяльності.

Практичний компонент готовності до самостійної творчої діяльності характеризується вміннями реалізувати особистісно зорієнтовані педагогічні технології розвитку й виховання творчої особистості; оволодінням методами оцінювання розвитку творчих якостей; здатністю до самоаналізу, узагальненням власного досвіду й досвіду інших [8].

Структура готовності педагога до педагогічної діяльності включає у себе психологічну готовність, практичну готовність до виконання комплексу професійних функцій та готовність до подальшого професійного самовдосконалення.

А. С. Макаренко, відомий вітчизняний педагог, одним із перших звернув увагу на те, що діти потребують складної тактики і техніки, що педагогу слід уміти керувати своїм настроєм, стилем і тоном спілкування, інтонацією, посмішкою, поглядом, мімікою, рухами, ходою... Іноді жест буває красномовнішим за слова, а міміка в найкоротшу мить доводить те, на що знадобилися б монологи. Отже, хороший учитель – завжди яскрава особистість, має власну техніку впливу, взаємодії, спілкування, саморегуляції [6].

Педагогічну техніку визначають як систему вмінь педагога, що дає змогу використовувати культуру і техніку мовлення, власний психофізичний апарат для досягнення ефективних педагогічних результатів, уміння емоційної саморегуляції, спілкування.

До основних компонентів педагогічної техніки належать наступні уміння:

- спілкуватися вербально (культура і техніка мовлення);
- спілкуватися невербально (міміка, пантоміміка, зовнішній вигляд);
- керувати своїм психофізичним станом (дихання, напруження м'язів, емоції, увага, уява, спостережливість) [6].

Найбільш визнаною інтегрованою особистісною якістю називають педагогічні здібності.

Педагогічні здібності – це індивідуально-психологічні властивості особистості, що інтегровано виражаються в нахилах до роботи з дітьми, любові до дітей, отримання задоволення від спілкування з ними.

Основою професійної майстерності вихователя є такі групи здібностей:

- *організаторські* – проявляються в умінні педагога згуртувати вихованців, розподілити між ними обов'язки, спланувати роботу, підвести підсумки зробленого та ін.;

- *дидактичні* – проявляються в умінні підібрати і підготувати навчальний матеріал, наочність, обладнання, доступно, виразно, переконливо і послідовно викласти матеріал, стимулювати розвиток пізнавальних інтересів і духовних потреб, підвищувати навчально-пізнавальну активність тощо;

- *перцептивні* – проявляються в умінні проникати в духовний світ вихованців, об'єктивно оцінювати їхній емоційний стан, виявляти особливості психіки;

- *комунікативні* – проявляються в умінні вихователя встановлювати педагогічно доцільні відносини з вихованцями та їх батьками, колегами, керівництвом навчального закладу;

- *сугестивні* – проявляються в умінні педагога здійснювати емоційно-вольовий вплив на вихованців;

- *дослідницькі* – проявляються в умінні пізнати й об'єктивно оцінити педагогічні ситуації і процеси;

- *науково-пізнавальні* – зводяться до здатності засвоєння наукових знань в обраній галузі [9].

М. Левітов виділяє п'ять груп педагогічних здібностей: 1) здатність до передачі дітям знань у короткій і цікавій формі; 2) здатність розуміти дітей; 3) здатність до самостійності та творчого складу мислення; 4) нахил до винахідливості, швидкого і точного орієнтування; 5) здатність до організаторських здібностей.

У свою чергу В. Крутецький до складу педагогічних здібностей відносить: 1) дидактичні – передача навчальної інформації; 2) академічні – володіння глибинними знаннями; 3) перцептивні – здатність проникати у внутрішній світ вихованця; 4) мовленнєві – здатність чітко та яскраво викладати свої думки; 5) організаційні – здатність створювати атмосферу життєздатності колективу; 6) комунікативні та авторитарні – вміння встановлювати контакт та впливати на дітей; 7) педагогічну уяву та увагу [5].

Педагогічні здібності за Н. Кузьміною – це прояв особливої чутливості до об'єкта, особливий результат педагогічної діяльності. Вони представлені особливою організацією цієї чутливості: 1) гностичні – дослідження об'єкта, процесу, результатів власної діяльності; 2) проектувальні – добір, розподіл завдань; 3) конструктивні – композиційна побудова системи роботи; 4) комунікативні – встановлення стосунків із дітьми; 5) організаторські – включення дітей у різні види діяльності [1].

Окремі педагогічні здібності, без яких неможлива педагогічна діяльність, стали провідними якостями педагога. До них належать, наприклад, комунікативність (сукупність істотних, відносно стійких властивостей особистості, що сприяють успішному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передаванню інформації) і педагогічно спрямоване спілкування (професійне спілкування вчителя з усіма учасниками навчально-виховного процесу, яке спрямоване на створення оптимальних умов для здійснення мети, завдань виховання і навчання.).

Ряд спеціалістів притримуються думки, що відсутність яскраво виражених здібностей можна компенсувати розвитком таких важливих професійних якостей, як працелюбство, систематична робота над собою, добросовісне ставлення до своїх обов'язків [2].

Педагогічні здібності вважаються важливою вимогою професійної діяльності вихователя, проте не є його вирішальною професійною якістю.

Професійно значущі якості особистості педагога – це стійкі загальні та специфічні риси, що забезпечують педагогу повноцінне виконання своїх професійних функцій та обов'язків.

Найважливішими професійними якостями педагога визнані: працелюбство, працездатність, дисциплінованість, уміння визначити мету, вибрати шляхи її досягнення, організованість, наполегливість, систематичне і планомірне підвищення свого професійного рівня, відповідальність прагнення постійно підвищувати якість своєї праці.

Єдність і взаємодія сукупності знань, умінь, виховання в собі позитивних особистісних якостей є передумовою ефективної реалізації, серед яких виокремлюють: 1) діагностико-прогностичну; 2) плануючу; 3) оздоровчо-профілактичну; 4) комунікативну; 5) навчально-розвиваючу; 6) виховну; 7) організаційно-педагогічну; 8) самовдосконалення; 9) контролюючу; 10) просвітницьку.

У педагогіці загальноновизнано, що професійні вимоги до педагога повинні включати такі основні комплекси: загальногромадянські риси (широкий світогляд, принциповість і стійкість переконань; громадська активність і цілеспрямованість; патріотизм і добре ставлення до представників інших національностей та країн; гуманізм; високий рівень свідомості; оптимізм; любов до праці); риси, що визначають специфіку професії педагога (морально-педагогічні, педагогічні, соціально-перцептивні); спеціальні знання, вміння і навички з предмета (спеціальності).

Окрім означених вимог звернемо увагу на соціальну компетентність вихователя дошкільного закладу. Так, О. Кононко вказує на такі риси, що засвідчують цю сформованість:

1) повага дошкільника – до дитини потрібно ставитися як до цінності, визнавати за нею право на помилку, бачити її чесноти і досягнення, сприймати такою, якою вона є, вірити в її можливості, визнавати її право мати свою точку зору, таємниці, не принижувати її гідності;

2) розуміння вихованця – орієнтуватися у його слабких і сильних сторонах, відчувати стан, настрій, прогнозувати ймовірну тактику поведінки, виявляти проникливість, чуйність;

3) допомога і підтримка дитини – сприяти повноцінній життєдіяльності дитини, створювати атмосферу безпеки й довіри, спиратися на її сильні сторони, не підкреслювати слабких;

4) уміння домовлятися з вихованцем, укласти з ним угоду – запобігати конфліктам та з найменшими емоційними витратами розв'язувати їх, уникати загострень взаємин, активно слухати дитину, сприяти рівноправним партнерським стосункам;

5) перцептивність – спостережливість, сприйнятливність, уміння відчувати стан іншого та адекватно на нього реагувати;

6) бути самим собою – зберігати свою індивідуальність, своєрідність, виявляти принциповість у ситуаціях тиску, мати своє особистісне та професійне обличчя.

Професійна діяльність вихователя має свою специфіку, а отже, і свою власну структуру. До складу структури педагогічної діяльності, за А. І. Щербаковим, входять наступні компоненти:

- інформаційний – базується на глибокому і вільному володінні навчальним матеріалом, методами і прийомами його викладання та ін.;

- розвиваючий – відображає єдність навчання, виховання і розвитку, забезпечує управління основними компонентами діяльності вихованця (мислительний, емоційний, вольовий компоненти);

- орієнтаційний – формує у дітей ідеї та ідеали, мотиви поведінки і соціальні дії;

- мобілізаційний – активізує знання і життєвий досвід з метою формування у них пізнавальної самостійності;

- дослідницький – вихователь повинен бути творцем, дослідником;

- конструктивний – у своїй професійній діяльності вихователю доводиться обирати і компоновати навчальний матеріал відповідно до вікових особливостей і можливостей вихованців; планувати і будувати педагогічний процес, структуру власних дій і дій дітей;

- організаторський – включення вихованців до різного виду діяльності, організації дітей;

- комунікативний – співпраця і спілкування з іншими людьми (вихованцями, батьками, іншими педагогами).

Названі компоненти є основою професійної діяльності педагога, а тому повинні використовуватися ним у комплексі.

Також звертаємо увагу на те, що для успішної педагогічної діяльності вихователь повинен оволодіти знаннями з дошкільної педагогіки, дитячої психології, вікової фізіології, дошкільної педіатрії та гігієни, індивідуальними психологічними характеристиками, правилами охорони життя і зміцнення здоров'я дітей. Одночасно йому необхідні знання, що на загальнотеоретичному рівні розкривають мету, завдання, принципи, зміст виховання і навчання дітей, а також оптимальні умови, форми, методи і засоби здійснення навчально-виховного процесу, організації ігор, інтелектуальної та фізичної праці, художньої творчості, облаштування простору життєдіяльності дітей.

Особливого значення у роботі вихователя набуває психологічна освіта. Знання індивідуальних особливостей дітей, розуміння психолого-педагогічних закономірностей становлення особистості дитини та дитячого колективу допоможуть якнайкраще реалізувати основне педагогічне завдання – створення сприятливих умов для особистісного становлення своїх вихованців, забезпечення збалансованого розвитку кожної дитини, узгодження в її житті основних тенденцій до самореалізації, саморозвитку та самозбереження, формування її життєвої компетенції.

Окремо зупинимося на питанні педагогічного такту як особливому вмінні вихователя будувати свої відносини з вихованцями.

Такт – це концентрований вираз розуму, почуттів і загальної культури вихователя. У свою чергу *педагогічний такт* – це дотримання почуття міри у відносинах з вихованцями, розуміння вихованців, вибір оптимальних засобів впливу на них у конкретній ситуації [2].

Основними ознаками педагогічного такту В. Ягупов вважає: людяність без зарозумілості; вимогливість без брутальності та причепливості; педагогічний вплив без приниження особистої гідності вихованця, наказів, навіювань, попереджень; уміння давати розпорядження, вказівки та прохання без зухвалості та зарозумілості; вміння слухати співрозмовника, не виявляючи байдужості; урівноваженість, самовладання і діловий тон спілкування без дратівливості та сухості; простота в спілкуванні без фамільярності, панібратства, та показухи; принциповість і наполегливість без упертості; уважність, чутливість і емпатійність без їх підкреслення; гумор без посміху; скромність без удаваності [10].

Таким чином, варто зауважити, що праця педагога – одна з найважливіших та найскладніших. Тому людина, яка прагне стати вихователем, повинна не лише набувати професійних знань, а й виховувати власний характер, інтелектуально й емоційно розвиватися.

Висновки. Отже, представлений аналіз науково-педагогічної літератури дозволив визначити сучасні психолого-педагогічні вимоги до професійної діяльності вихователів. Фахівцям, які працюють у сфері дошкільної освіти, насамперед необхідно працювати над розвитком своїх педагогічних здібностей, що є підґрунтям їх професійної майстерності.

Педагогічна діяльність буде ефективною і продуктивною лише у тому випадку, якщо у педагога є бажання стати хорошим вихователем, прагнення до професійної самоосвіти і самовиховання, високий рівень самоконтролю, емоційна врівноваженість, комунікабельність, готовність до співробітництва, впевненість у собі, усвідомлення відповідальності за життя, здоров'я та розвиток дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Загородня Л. П. Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу : навч. посібник / Л. П. Загородня, С. А. Тітаренко. – Суми : Університетська книга, 2010. – 319 с.
2. Зайченко І. В. Педагогіка : навч. посібник / І. В. Зайченко – К. : Освіта України, 2008. – 528 с.
3. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / О. Л. Кононко, З. П. Плохій, А. М. Гончаренко та ін. – К. : Світич, 2009. – 208 с.
4. Міхєєва О. І. До проблеми розробки професіограми випускника зі спеціальності «Дошкільне виховання» рівнів «бакалавр», «магістр» / О. І. Міхєєва, І. В. Трубник // Освіта Донбасу. – 2005. – № 4 (111). – С. 8-11.

5. Основи педагогічної творчості та майстерності / за заг. ред. Н. В. Гузій. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 168 с.
6. Педагогіка вищої школи / за ред. З. Н. Курлянд. – К. : Знання, 2005. – 399 с.
7. Рогов Е. И. Личность в педагогической деятельности / Е. И. Рогов. – Ростов-на-Дону : РГПУ, 1994. – 240 с.
8. Сисоєва С. О. Педагогічна творчість учителя: визначення, теоретична модель, функції підготовки / С. О. Сисоєва // Педагогіка і психологія. – К. : Педагогічна думка, 1998. – 255 с.
9. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Академія 2001. – 568 с.
10. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник / В. В. Ягупов – К. : Либідь, 2002. – 560 с.